

BERTHA ZOLTÁN

Szemponatok a magyar nemzeti irodalmi paradigmához

„One can only reach out to the universe with a gloved hand – that glove is one’s nation” („az univerzum felé csak kesztyűs kézzel nyúlhatunk ki, s ez a kesztyű a nemzetünk”) – foglalja nemzeti identitás és univerzalitás finom összefüggéseit rendkívül találó és mély értelmű metaforába W. B. Yeats, egyszeremind a nemzeti önazonosságot az egyetemesség elérésének vagy megközelítésének a feltételeként elgondolva. Saját nemzetére vonatkoztatva hasonló képzetformák mozgósításával tömöríti axiomatikus szentenciába (a „sic itur ad astra”-gondolat jegyében is) Ady Endre, hogy „a magyarság szükség és érték az emberiség s az emberiség csillagokhoz vezető útja számára”. Babits Mihály ugyancsak leszögezi a nemzeti jelleg értékképző önállóságának humánontológiai és értékképző, axiológiai bizonyosságát, amikor azt fejtegeti (szinte Adyt is visszhangozva) Trianon alatt és után, hogy ez „az a haza, melyet sohasem lehet az Emberiség ellen fordítani: mert kincse inkább ez az emberiségnek, és sokasodása és gazdagodása”; „ez az a haza, amelyre igenis szüksége van az emberiségnek, amelyet meg kell őrizni az emberiség számára”. S midőn így vall: „Magyar vagyok: lelkem, érzésem örökséget kapott, melyet nem dobok el: a világot nem szegényíteni kell, hanem gazdagítani. Hogy szolgálhatom az emberiséget, ha meg nem örök magamban minden színt, minden kincset, ami az emberiséget gazdagíthatja? A magyarság színét, a magyarság kincsét!”; „azt mondhatnám, amit Illyés: bármely nemzet kiveszése ilyen tragikus görccsel markolná szívemet. S azt, amit Széchenyi: mindig méltó feladat egy nemzetet megmenteni az emberiségnek.” „Egy színt a csokornak, egy hangot a koncertnek.” A megmentés gondolata pedig újra Adyhoz is visszavezet: „bármí áron meg kell védeni [...] egy fenyegetett fajtát”. Hiszen minden nép, minden nyelv és nyelvhaza egy megőrzendő „külön látomás a világról” – s „a nyelvi hazák halála metafizikai tragédia lehet az egész emberi civilizáció számára” (ahogyan pedig Szöcs Géza posztulálta).

A nemzetvédő minőségbölseleti konklúzió így törvényszerűen teremti meg az etikai és a metafizikai belátás integritását. Babits szavaival: e „szerencsétlen és megalázott nemzet – a harci erő védtelen áldozata – szellemi tekintetben szerencsésebb, mint a büszke hatalmasok: szabadon nézhet szembe a Gondolattal, melytől az Erő fél, s egyszerre szeretheti hazáját és az Igazságot”; „hiszen az Igazság maga sem kívánhat itt egyebet, mint fölemelését ennek a boldogtalan népnek, melynek oly fájdalmasan *igaza van*”. „Mert erős a fegyver és nagy hatalmasság, / de leghatalmasabb mégis az igazság.”

A sajátos nemzeti érték- és lényegvalóságok szükségszerűségét azután számtalan kortárs kultúrtörténész és elméletíró irodalomtudós is csak megerősítheti. A nemzeti tudat és a nemzeti önazonosság metafizikája a teljes közösségi önmegevalósítást követeli („the metaphysics

---

Elhangzott az *Irodalmunk visszabóditása* elnevezésű konferencián, 2012. november 14-én a Petőfi Irodalmi Múzeumban.

of nationalism speak of the entry into full self-realization of a unitary subject known as the people”) – summázza Terry Eagleton. Az értelmiségi nagyon gyakran tekinthető úgy a saját népe szemében, mint aki képviseli, kifejezi és tanúsítja a nemzeti közösség szenvedéseit. Ezt a rettentően fontos feladatot pedig – a történelmi emlékezet ébrentartását, a kollektív létezés megerősítését – a művészek az egyetemes esztétikai értékek és távlatok hiteles megteremtésével töltik be (an „intellectual is very often looked to by members of his or her nationality to represent, speak out for, and testify to the sufferings of that nationality [...] To this terribly important task of representing the collective suffering of your own people, testifying to its travails, reasserting its enduring presence, reinforcing its memory, their must be added something else, which only an intellectual [...] has the obligation to fulfil. After all, many novelists, painters, and poets [...] have embodied the historical experience of their people in aesthetic works, which in turn become recognized as great masterpieces. For the intellectual the task, I believe, is explicitly to universalize the crisis, to give greater human scope to what a particular race or nation suffered, to associate that experience with the sufferings of others”) – fejtegeti Edward W. Said. Az esztétika nincs elvágvá az etikától vagy a politikától. Ekképpen az irodalomtudomány feladata nem egyszerűen az olyan esztétikai vizsgálódás, amely az értékelést és a kifinomultságot célozza meg, hanem az olyan kulturális elemzés, amelyet a társadalmi megértés és az emberi emancipáció érdekel („aesthetics is not severed from ethics or politics. Thus, the task of literary study is not simply aesthetic scrutiny in the pursuit of appreciation and refinement but cultural analysis in the interest of social understanding and human emancipation”) – taglalja Vincent B. Leitch.

Régebbi és újabb gondolkodók győzhetnek meg tehát nemzeti sajátosságzféra és egyetemes értékrend egymástól elválaszthatatlan minőségű, organikus kapcsolatáról, kölcsönös előfeltételezettségéről és összefüggéséről; a kölcsönviszonyban az egymást átjáró értékdimenziók szintézisigényét evidenciának tekintve. Megint Babitsot idézve: „Minden művészet annál értékesebb, mennél nemzetibb, mennél jobban differenciálódott minden irányban, a *nemzeti* irányában is. S az irodalom, a nyelv művészete, annál értékesebb, mennél nemzetibb a nyelve, mennél idiomatikusabb, a görög szó etimológiai jelentése szerint.” Németh Lászlóval szólva: „Mennél mélyebben vagyok magyar, annál igazabban vagyok ember. A legfranciább franciák, a legnémetebb németek, a legoroszabb oroszok voltak azok, akik az egész emberiségnek is mondtak valamit.” A magyar irodalmi tudatvilágnak markáns vonása az az önszemléleti bizonyosság, amely szerves szimbiózisban fogja fel magát a világkultúrával. Még a közvetítés, a fordíthatóság nehézségeivel történő birkózás közepette is. Babits szerint: „nem lehet csodálkozni, hogy a könnyen fordítható művek többnyire egészen más, nem speciálisan irodalomművészeti értékekkel bírnak – ha egyáltalán értékesek: s az ilyen művek összessége hamis fogalmat ad valamely irodalom értékeiről. [...] Mindenhez az irodalomban, ami nem külsőleges és technika, köze van a nyelv génuszának – és lefordíthatatlan.” Ezért, ennek elfogadása folytán sem lehet csodálkozni azon a szándékon, amely legjobbainkat mindig a hozzájárulás, a többletnyújtás minőségigényével vértette föl, az utánzás és a másolás szervilizmusával szemben. Abban a hitben, hogy alkotó autonómiájával és aktív önállóságával, akár a példanemzeti célkitűzés törekvésével vagy a példanemzet-alakítás reményével a magyar sors és a magyar szellem legalább a „sajátosság méltóságának” státusát biztosíthatja. Makkai Sándor is így hirdette: „Nem érte, az ő kedvéért, hanem önmagunkért kell európai nemzetnek lennünk. Ez, éppen ebből kifolyólag, valami egészen mást jelent, mint Európa utánzójának, szolgálójának vagy éppen majmolójának lenni. Nincs szükségünk Euró-

pa bűneire, igazságtalanságaira, szeszélyeire, képmutatására, felfuvalkodottságára. Saját magyar jellemünk és szellemiségünk kifejtésére van szükségünk az európai kultúra valódi és örök értékeinek érvényesítése által. A mi európai feladatunk: embernek lenni – magyarul.” De József Attila is önérzetesen jelentette ki: „Az emberiségnek éppen magyar mivoltunkkal tartozunk.”

A világhorizontú betagozódás vetületeit és módozatait árnyalatosan boncolgatva Babits arra is felhívja a figyelmet, hogy irodalmunk „európai még akkor is, még abban is, mikor nemzeti. Az úgynevezett nemzeti irány nem jelentett nekünk valami egyoldalú begubózkodást és elzárkózást a világirodalom nagy áramlataitól: hanem éppen az áramlatok egyikét”; s hogy „a nemzetiség pedig csak akkor értékes a világirodalom számára, ha abba beilleszkedett, avval összehangolódott, átítatódott”. Igaz, hogy „valamely irodalom éppen annál inkább lehet világirodalmi érték, mennél *nemzetibb*: mennél több új színt, új hangot visz belé a világirodalomba”. A „világirodalom általában az egész kultúra – a népek lelkének óriás koncertje”, s e „nagy koncerthez egy új hangot adni, egy új színt a világirodalom nagy tarkaságához, a legnagyobb szolgálatok egyike, melyeket egy kis irodalom a világirodalomban tehet, s része a kis nemzetek azon nagy feladatának, mely nálunk Széchenyiben vált leginkább tudatossá, aki így fejezte ki: 'egy nemzettel ajándékozni meg az emberiséget'. Az élet mindig keresi a különégeket és tarkaságokat, és milyen szegény lenne az egyszínű emberiség!” S tovább árnyalva azt is elemzi, hogy míg „tehát egy irodalomnak, *mint egésznek*, értéke annál nagyobb a világirodalomban, mennél inkább új hangot visz bele, s mennél több új kifejezőeszközzel gazdagítja, azaz mennél kifejezettebben külön nemzeti karakterrel bír: addig, megfordítva, valamely *egy*es műnek világirodalmi értéke annál nagyobb, mennél általánosabban emberi vagy európai érdekekkel bír, s mennél európaibb eszközöket használ a kifejezésre”. Németh László ugyanilyen kölcsönösség alapján figyelmeztet a kétoldalúság nélkülözhetetlenségére: „Nincs barbárabb, mint a külföld szempontjait fordítani a magyar irodalom ellen. De nincs sürgetőbb, mint olyan értelemmel gondolkozni magyar alkotásokon, amely sok idegen művön is gondolkozott.”

A magyar irodalom történeti folyamataira és mozgástendenciáira tekintve az egyik legfeltűnőbb, leginkább szembeötlő – vagyis nehezen vitatható – sajátlagos jelenség: az utóbbi mintegy két évszázadban lezajlott hatalmas arányú, az addigiakhoz képest és általában a nagyvilág kultúrtörténeti szemszögéből is különlegesnek látszó kiteljesedés, kicsúcsosodás – hallatlan jelentőségű írók sokaságának az egyidejű teljesítményrengetegét, értékösszességét eredményezve. A „kis nép, nagy szellem” tézise igazolódik, és Babits például már a tízes évek elején azt összegzi, hogy a magyar literatúrában „először a *kifejezés* európai értékét találtuk: s történeti fejtegetéssel bizonyítottuk, hogy irodalmunk úgyszólván kezdetétől fogva a nagy európai kultúrának egyik kifejezésformája, s már mint ilyen is helyet foglal az úgynevezett világirodalomban. Másodszor megmutattuk, hogy e világkultúrába nemzeti sajátágaival s önálló, egyéniségszerű karakterével egészen új színt hozott. E két pontot tekintve számlánkon igen erős *aktívát* sejtettünk meg.” Modern jövőjében „végtelen kilátásokat” remél, mint ahogy a húszas évek derekán Németh László még határozottabban körvonalazza ezt a lehetőséget – a mechanikus teleologikus evolucionizmussal szemben a szerves mozgásjelenségek és növésfolyamatok kiszámíthatatlan erupcióját érzékelő bizonyos organicista elméletének jegyében, sőt ebből következően egyenesen a mintaállítás affirmatív, küldetéses törekvésének szellemében –:

„A nemzetek akkor adják legjobb erőiket, midőn magukra eszmélve, a genezis ihletével először öntik tökéletes és eredeti alakba külön mondanivalójukat. [...] Aki ismeri a magyarságban immár százötven éve erjedő erőket, látja, hogy tanuljuk el fokról fokra Nyugat kifejező eszközeit, hogy kerekedünk a Nyugat fölé a mi külön mondanivalónkkal, elhiszi, hogy a következő szót a magyarság fogja mondani. Az áttörést már múlt a század előkészítette. Berzsenyi, Csokonai, Katona, Vörösmarty, Jókai, Arany ennek a munícióraktárnak a felhalmozói. A kilencszáz körüli évek tespedéséből nem remélt magasságokba csap föl a magyar géniusz. A nemzeti katasztrófa ezt az irodalmi föllendülést széles magyar rétegek személyes ügyévé tette. [...] Egyszer forduljon felénk Európa figyelme, irodalmunk hódítani fog.” Németh a nemzeteket tartja Európa eleven szerveinek, amely mindig más és más újraeledő szervével, azaz nemzetével nőtt és ugrott ki – „a teremtő tettek soha nem tapasztalt sűrű egymásutánjával” –, mint például az antik görögség. De a harmincas évek végén Babits is az athéni kultúrára hivatkozva állapíthatja már meg – és saját korábbi eszményeinek, vágyainak a megvalósulását is mintegy konstatálva –, hogy a „mi kicsiny és ismeretlen népünk feltűnően nagy s magas értékű irodalmat és művészetet hozott létre, amely nemcsak egyes csúcsteljesítményeiben, de egészében is hatalmas nemzetek teljesítményeivel kiállja a versenyt. [...] Ma, amikor a kultúra ereje és szellemisége egész Európában hanyatlani látszik, a tépett és megszegényedett magyar még mindig tartja irodalmának és művészetének színvonalát, mely semmivel sem áll a legjobb nyugati színvonalnál alacsonyabban.”

Mindezekből táplálkozva a magyar nemzeti irodalmi paradigma irányadó alapvetéséhez tartozónak gondolhatjuk egyfelől a világirodalmi jelenségek teljes körű jelenlétét, reflexióját és asszimilációját, másfelől azok sajátos átírási módjait. „Európai és magyar szellem párhuzamossága és markáns eltérése magyaráz meg leginkább speciálisan magyar jelenségeket a *Gellért-legendától* máig” – fektette le tézisét napjaink irodalomtudományi diskurzusában Imre László is. Mindemellett számba vehető egészen egyedi, különös szemléleti formák és beszédmódok, specifikus poétikai, műfaji képződmények kifejlése és meggyökeresedése is. A magyar jellemről értekező, bizonyos nemzetkarakterológiai ihletettséggel tanulmányában Babits Mihály olyan tulajdonságokat sorol, mint a képgazdagság, a realizmus, a kifejezés józansága, az edzett flegma és a bölcs, morális szónokiasság. Azonban ezeknél talán még általánosabb jellegzetességek is nyomatékosíthatják a sajátosságok paradigmakonstituáló karakterjegyeit. Elsősorban talán azt, hogy az egyes kiteljesedő tulajdonságok bár külön-külön nyilván más és más népek irodalmában is fellelhetők vagy kiemelve azonosíthatók, mindezek ilyenfajta együttállása, jellegképző kombinációja vagy koezisztenciája mégis leginkább a mi irodalmunkat markírozhatják.

Valószínűleg tagadhatatlan a megmaradás létkérdéseit tematizáló és problematizáló, morális vétetésű és vonatkozású sorsirodalmisság jellegmeghatározó hangsúlyossága. Amely erőteljes és elementáris történeti tudatossággal reflektál a kollektív fennállás historikus dilemmáira és kataklizmáira. Sorsos tájékozódás, nemzeti önismeret, lelkiismereti hajlam és beállítódás, kötelességérzet és képviselői felelősség-tudat egyaránt identifikálja. A történelemben való szubszintenciális fennmaradás szükségképpeniségét egyetemes, világtávlatú és emberfölötti, természetfölötti perspektívákba illesztve képzelettel el. („Megmaradni. Ahogy lehet. S hogy lehet? Úgy, ahogy a nép nagy többsége hiszi, hogy lehet. Mert a hit nagy erő, a történelemben talán a legelső erő” – Veres Péter; „Atyám, míg néped egy is van e földön... míg néped van... magyar is legyen”; „Volt-e a magyarral valami

célja, valami külön célja a Teremtőnek? [...] Azzal, hogy oly sok emberi nyelv van, kicsi és nagy – volt-e terve az Úrnak? És vélünk, a mi nyelvünkkel volt-e, s ha igen, mi célja, terve volt? [...] hiszem, hogy akármily kicsiny, de mégis volt célja. Ha semmi más, egy bizonyosan: hogy megmaradjon. Hogy fennmaradjon most és mindörökké” – Páskándi Géza; „A nemzet célja tehát az lehet, hogy az Isten csak számára kiválasztott nyelvét az emberiség legvégső határáig tovább vigye, gyarapítsa mindannyiánk örömére, és tegyük hozzá, Isten nagyobb dicsőségére” – Kányádi Sándor; „úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk” – Sütő András.)

Kialakul egy olyanfajta sajátos (és közismert) erkölcsi nemzetfogalom, azaz nem származás- és eredetközösségi, nem etnocentrikus, nem vagy nem pusztán állampolitikai, földrajzi, gazdasági, társadalmi, de még a hagyományközösségi nyelvi-kulturális adottságokon-övezeteken is túlhaladó, azokat transzcendáló, szinte vallási (mert önkéntesen és szabad akaratból sorsvállaló) attribútumokkal felruházott, vagyis szakralizáló morális nemzeteszme és konfirmált nemzeti aspiráció, amely elvileg a legmagasabbrendűnek értelmezhető, mert tisztán lelki-szellemi erezetű, spiritualizált vérvonalként vonul végig irodalmi gondolkodásunk évszázadain. Azon túl, hogy nyelvében és lelkében él a nemzet: erkölcsiségében, morális hűségében a legmagasztosabban és legigazabban. Újra Babits hangján utalva erre: „– Mit ér az ember, ha magyar? – kérdezte Ady Endre. De nem ő először, s nem ő utoljára. Azt mondhatnám: az egész magyar történelem ezt kérdezi. Amit Ady versével, szavaival, ugyanazt kérdezte Széchenyi egész életével. Nincs még egy élet, mely oly ellenállhatatlanul veti föl a 'magyarság és emberség viszonyának problémáját.'” Magyarság és emberség, nacionalitás és humanitás erényelvű (úgyszólván meritokratikus) egybefüggéséről, fundamentális széttéphetetlenségéről szintén idézetek (itt természetesen csak kiragadott, vagyis jelzésszerű) özöne tanúskodhatik – szállóige-szerű maximák és szentenciák ezerféle költői és filozofikus hangnemváltozatában: „Mi az hát, ami a magyart emelheti? / Valóban nem más, mint az ész s erkölcs” (Berzsenyi Dániel); „Minden ember legyen ember / És magyar” (Vörösmarty Mihály); „Ha nem születtem volna is magyarnak, / E néphez állanék ezennel én” (Petőfi Sándor); „Testvéremül elfogadom, / Ki tiszta ember és magyar. [...] Kitarul a felé karom, / Kit magyarra tett értelem, / Parancs, sors, szándék, alkalom”; „Ember az embertelenségben, / Magyar az űzött magyarságban” (Ady Endre); „Hát igenis lenni, lenni: elsősorban embernek és emberiesnek lenni, jó európainak lenni és jó magyarnak lenni” (Kosztolányi Dezső); „Nekem nem magyar, aki élvez, aki kizsákmányol, aki élőködik. Nekem az magyar, aki dolgozik [...] Nekem magyar: az élet nyolcmillió verejtékes, szomorú gladiátora” (Szabó Dezső); „Ember is; magyar is; magam is”; „adj emberséget az embernek. / Adj magyarságot a magyarnak” (József Attila); „Nem a mi dolgunk igazságot tenni, / A mi dolgunk csak: *igazabbá lenni*” (Reményik Sándor); aki „amíg embernek hitvány, magyarnak nem alkalmas” (Tamási Áron); „mindíg magunkért, soha mások ellen” (Dsida Jenő); „a magyarság az én szememben, de a múlt magyarjai szemében is: a nemes gondolkozás és a nemes magatartás” (Veres Péter); „A magyar az, akinek jellemzésére azt mondhatjuk el, amit a tökéletes emberről gondolunk”; „Jó magyar az, aki emberi, jó tagja a magyar közösségnek” (Illyés Gyula); „Mennél jobban sikerül embernek lennem, annál igazabb, tisztább és termékenyebb lesz magyarságom is. [...] egységes a magyarság akkor, ha minden magyar emberebbé lenni igyekszik, hogy ezáltal magyarrabbá váljon”; „Hontalan vagyok / de vallom rendületlenül, hogy Ő az út s az élet /

és maradok ez úton, míg csak élek / töretlen hittel ember és magyar” (Wass Albert); „én *ember* vagyok *magyar* és *Európa*” (Hervay Gizella); „EMBERNEK MAGYART, / MAGYARNAK EMBERIT!” (Utassy József).

A feltétlen érvényesség szintjén szakralizált ragaszkodás és kötődés modellje szorosan és természetszerűleg fonódik össze azután a transzcendentális eszmélkedés belső ösztönzéseivel. A személyes és közösségi egzisztenciális krízishelyzetek végeláthatatlan sorozatában lezajló történelmi létküzdelem egyszerre volt hitküzdelem is, és fordítva; az Istenkérdés közvetlenül ember- és nemzetkérdés. Kitüntetett jelentőséget nyert így a vallási tapasztalat artisztikusan nyelvformáló átesztétizálásának, összeforrasztásának érzetköre is. Az archaikus és a keresztény mítosziság magas művészeti megnyilatkozásainak áramlatai – a fokozott hitörzés és nemzetvédelem egyidejűségében – az azonosságvállalás mitikus-biblikus közegét szélesítették ki; a hitvalló imádság, a segélykérő óda és könyörgés, a lamentáció, a zsoltáros ének, a régiségben gyökerező folklorisztikus-liturgikus konfesszió számtalan műformájában; s csak újabban is a nemzeti *Himnusz* (Kölcsey), a *Szózat* (Vörösmarty), a *Psalmus Hungaricus* (Dsida), a „Húsvétalan a magyarság” (Ady), a „Krisztus-követő bús próbálkozás” (Reményik), a „Népek Krisztusa, Magyarország” (Márai) képzetvilágában, az „imitatio Christi”, a magyar passió – a krisztológiai sorsazonosítás – megannyi vallomástételében. („Kereszténynek lenni és magyarnak lenni csaknem ezer éven át teljesen egyet jelentett” – mondta Szerb Antal.) A „patrióta a heveny bajok mögött embermagjával a végzethez beszél, s küldetésnek érzett pályája teremt Istent neki. [...] a magyar szellemben mindig megvolt a hajlam a patrióta lírából a végokok körén mint vallásos líra szállni följebb” tehát (amint arra pedig Németh László is rámutatott). És bizonyítottá válik így az a kultúranropológiai állítás is, miszerint „az etnikai identitás folytonossá tételének kiemelkedően a leghatékonyabb eszköze a vallás. A szokatlanul tartós fennmaradás [...] esetei – a szamaritánusoktól a baszkokig – egytől egyig ugyanazt a képet mutatják: az etnikai identitás egy sajátos vallási beállítottsággal fonódik össze” (Jan Assmann).

A mitológikus ősiség mélységperspektívája és a modern létszemléleti és kifejezésformák egymással ötvöződő tendenciája különös kijelölő hatásfunkcióval látja el a magyar irodalmiság erős folklórhíhetettségét, az autentikus tradicionalitás és a modernizmus között létesülő kapcsolatok szorosságát, illetve a bartóki modell vagy szintézis kivételes inspiratív hatását. A népi kulturális örökségbe való beágyazottság („a nagy medence, amelyből az egész nemzet eredt, valóban a parasztság” – Németh László), a folklórhagyományok reintegrációja, a remitologizációs kísérletek még a klasszikus vagy a neo-avantgárdizmus experimentalizmusát is be tudja oltani a népiség szabad vagy jelképes látomásosságával, s a népi expresszionizmus vagy szürrealizmus (Sinka István, Nagy László, Juhász Ferenc) után vagy mellett a mágikus realizmus korai vagy szinkron válfajai is termékeny talajon bontakozhatnak ki (Tamási Árontól Bálint Tiboron át Gion Nándorig). A népiség ideáltípusai – főként a magyar népi írói mozgalomban – egyébként is olyan gondolati és formanyelvi tüneményeket produkáltak, melyek legerőteljesebben magyar kultúrtörténeti fejleményeknek (mondhatni afféle „szellemi hungaricumoknak”) számítanak. Ilyen például a harmadikutas ideológia vagy nézet- és eszme-rendszer kidolgozása (benne a Kelet és a Nyugat közötti örökös őrlődés dilemmatikus helyzet- és feladatértelmezésével, a kettősség és a köztesség hátrányait előnyre váltó, szintézisteremtő történelem- és társadalomfilozófiai, nemzetpolitikai esélyek részletező

körülírásával). Ilyen aztán az irodalmi szociográfia művészet- és tudományközi polifóniája, komplexitása is. És ilyen a tényfeltáró, valóságirodalmi, non-fiction elbeszélőformák bősége, amelyekben a tárgyias epikai szépirodalmiság meg a publicisztikai, riporttudósítói, naplószerű krónikási előadásmód feldúsítja a szubjektív önéletrajzissággal és az esszéizáló szellemiséggel telített, sokértelmű prózapoétikai szövegszöttek összetettségét. De megfigyelhető magának a negyedik műnemnek, az esszéműfajnak (elsősorban az irodalom- és társadalomkritikai, a kultúrtörténeti, néprajzi, teológiai vagy a lélek- és lételméleti esszének) a páratlanul monumentális arányokban és mennyiségi-minőségi jelentőségű kiterjedése is. És a nemzettudati önreflexió külön termékenyítő öveze- te a kisebbségiség sorsélménye: az elszakított nemzetrészek részint elkülönülő, de a „sokágú síp” (az illyési „ötágú sípból” továbbfejlesztett) metaforának az alapvető igazságot is megtámogató irodalomtörténete. A nyelvi és kulturális kollektívumként, szimbolikus értelemközösségként felfogott nemzetegészen belüli erdélyi, felvidéki, délvidéki, kárpátaljai, örvidéki létformák emberi világa, kisebbségiségében jellegadó szerepe, a szórványlét, a nyugati és tengerentúli diaszpóratudat, a szétszóratás-szindróma, az emigrációs életérzés – a megélt minoritás mint átható sorsprobléma –, mindennek ennyire változatos és komplex kifejeződésmódokban és ilyen arányokban jelentkező összessége: alighanem ugyancsak jellegzetes magyar kultúrtaapasztalat. A „lehet–nem lehet” vita alapján egyrészt a maga elviselhetetlenségével, másrészt viszont a heroikus pesszimizmus vagy a neokantiánus értékética egzisztenciális éthosza szerinti helytállásával és kitartásával: az „ahogy lehet” vagy a „lehet, mert kell” törvényének megfelelően. (Az „ahogy lehet” szofizmája egyébként régebbi keletű és tartós életű motívum, illetve szófordulat: feltűnik már Arany János balladisztikus históriás-krónikás énekében – *Török Bálint* –, Reményik Sándornál poémacím, Szabó Pálnál regénycím, Wass Albert jeremiádszerű, panaszdalos-rapszodikus regényéből – *Adjátok vissza a hegyeimet!* – így hangzik: „hogyan valahogyan megmaradjon a család, a magyar élet, a magyar gyermek és a magyar jövő. Ahogy lehet”; Veres Péter Szárszón hangsúlyozta az „ahogy lehet” stratégiáját, s Czine Mihály is gyakran utalt rá: „Fegyverrel, ravaszsággal, munkával: de megmaradni. Ahogy lehet.”) Sőt a „szenvedés nemesít”, az ágostoni „megváltó szenvedés” vagy a „teher alatt nő a pálma” antik-keresztény etikai-perfekcionista eszményiségének és bölcsességének indíttatását, irányultságát is követve kristályosodik ki a kisebbségi humánus és emelkedésideál („kín kovácsolta korona”, „romon virág” – Reményik Sándor; „teremtő”, „produktív fájdalom”, „sebző homokszemek”-ből, „fájdalmas izgalomból” „igazgyöngy” – Áprily Lajos; „súly alatt a pálma” – Ligeti Ernő; „akár a gyöngykagyló, feleim, / mert szomorú az, feleim, / hogy mocskok által jutunk kincshez” – Szilágyi Domokos) – és mintha Babits (a „szerencsétlenségnek nemessége is van, amely kötelez”) és Németh László nyomán is („hol keresse méltóságát egy [...] kisebbségi sors? A kevesebb joga az élethez az, hogy különb”). Vagy „a kisebbségi sors ajándékairól” elmélkedő László Dezső szerint: van „egy emberfajta, amelyiknek millió és millió egyedét valami megfoghatatlan hatalom arra kényszeríti, hogy akkor is magyar- nak vallja magát, ha abból kára származik”. S ez hangzik ki Csoóri Sándor axiómájából is: „magyar az, aki az érdekei ellen is magyar akar maradni! A kérdés tehát nem faji, ahogyan sokan értelmezni szokták és szeretik, hanem filozófiai és erkölcsi.” Hol van ez a nemzet, az ilyen nemzet? – kérdezik gúnyosan Németh László *Apáczai*-drámájában, s a válasz így érkezik: „a csillagokban”. Lélekben, szellemben, ideában; hitben és re-

ményben – mint Adynál, Móricznál, Babitsnál („mint maga a lélek, oszthatatlan”), Reményiknél („Magyarok voltak Magyarország nélkül, / Magyarok vannak Magyarország nélkül, / Magyarok lesznek Magyarország nélkül”), Illyésnél („haza a magasban”) s még annyi sokaknál.

A magyar irodalom értékrendszere a közvetlenül (tematikus-historikus, eszmei-erkölcsi jelentéstartalmi vonásaiban) megragadható különművészekben és együttes, paradigmatisztikus konstellációkban, s az irodalmi műfajok, stílusok, hangnemek, világgépi és esztétikai irányzatok jelleggazdagító formái, poétikai modulációiban, tipológiai értelemben vehető elkülönböződéseiben egyaránt megnyilvánul tehát. Az emlegetett modern hagyományelvű népiség újabb ágai közé helyezhetők például a *Gyerekidő* (Serfőző Simon regényciklusának) darabjai, amelyek hangulatisága valahol a Szabó Pál-i és Tamási Áron-féle mesélő kedélyvilág hatástörténeti tartományaiban kontextualizálható, Oláh Jánosnak a móriczi, sántai, Szabó István-i novellisztika nyomdokába lépő „száműzött” történetei, a Veres Péter-i realizmus átmentett erkölcsiségéből is táplálkozó Sarusi Mihály tollán megújított, felfrissített krónikás falurajzok vagy Nagy Zoltán Mihály lírai-balladás regénytrilógiái. De még arra is akad példa, hogy a modernség neoavantgárdista regisztereit megszólaltató műtípusok – az underground vagy a protest-art területén – akár folklorisztikus szabad asszociativitással vagy újraértett, aktualizált nemzetpolitikai üzenetekkel töltekeznek: Balaskó Jenőtől az Inconnu csoportig.

Az abszurd-groteszk dráma kelet- vagy közép-európai változatának reprezentánsai közül Örkénytől Páskándiig ugyancsak sokan világossá tették, hogy a képtelen társadalmi-egzisztenciális élmények konkrét tapasztalatisága és referencialitása mifelénk a metafizikus abszurdot is részint másféle nyelvkritikai és történelemanalitikai tulajdonságokkal rétegezi meg. Az elvont és általános krízisérzet a szorongás és kiszolgáltatottság akár többlet-jelentéstartalmakat mozgóató valóságos létgondjaival telítődik. Örkény István 1976-ban, Amerikában, a közép-európai groteszkről tartott előadásában azt fejtegette, hogy aki „határvidéken él, annak szüntelenül értelmeznie kell a dolgokat”, ahogy bennünk, magyarokban, az „életért és a nemzet megmaradásáért vívott állandó küzdelem bizonyos szorongást fejlesztett ki”, s a székszis, a paradoxonokban látás, a groteszk lét-érzékelés másfajta stílusra és szemléletre kényszerít és képesít, mint ami a szublimált, metafizikus abszurdban megszokottá vált. Mi „másképpen kérdezzük, mint önök itt Nyugaton” – vallotta Örkény, s így folytatta: „Samuel Beckett színdarabjában Vladimir és Estragon Godot-ra vár. De hol? Akárhhol. És mikor? Nem érdekes. Bármikor és a föld bármely pontján. Vladimir és Estragon absztrakció, nincs más dolguk, mint az, hogy várjanak, valahol a térben”; „mi viszont jobban szeretjük drámáinkat konkrétan és pontosan elhelyezni az időben és a térben”; „mi nem érezzük jól magunkat a semmi-ben, nekünk meg kell érintenünk a földet, hogy erőt merítsünk belőle”. Páskándi Géza pedig (nyilvánvaló önértelmező szándékkal is, ars poetica-szerűen) így fogalmaz: „Nálunk világosabban ki lehet venni a célpontokat, s ezek a jelen történelméhez viszonylag jól kapcsolhatók. Az indítékok nyíltabbak. A világ, a lét *teljes* értelmetlenségét nem sugallják vagy ez nem hangsúlyozódik... Hisz például a 'teremtett világ' ab ovo nem lehet célirány nélküli. Így hát nemegyszer *abszurdoidok*, s nem abszurdak. A hely kódébe burkolt parabolák; jelképek beázott, elmosódott körvonalai... Felbukkannak bennük a *folklor színei, motívumai*, jobban, mint amazokban. A *népi észjárás* fordulatait, *paradoxonos, szofizmás* megoldásait inkább felhasználják, helyesebben: nem leplezik úgy. Még nem feled-

ték. Nem agonizál az ésszerűség, csak nagyon ellentmondásos. Tehát könnyebben kimutatható a történelmi-földrajzi háttérük, a *genius loci*, a hely szellemére való utalás... Vagy az utalásokból a körülbelüli időpont is kivehető, amikor születtek. Az abszurdoidban az ember nemcsak vak eszköze a képtelen helyzetnek, hanem [...] maga is *bűnrésze* annak. Felelősebb alakok ezek.” Egyébként a karkai, orwelli abszurd naturalizmussal is rokonítható nagy honi regényteljesítmények világa sem szakítható el közvetlen élményalapjaitól – Bodor Ádámától Szilágyi Istvánig és Mózes Attiláig. És persze még a posztmodern ízlésformákból sem zárható eleve ki a kollektív sorstapasztalatok referenciatartománya. A virtuóz nyelvjáték varázsaiba és katarzisaiba élénken szűrődhetnek be a bárminemű létvalóságra reflektáló frivol ironia és fekete humor sziporkázó tónusai – mint például Szőcs Gézánál, aki ’56 leveretéséhez ilyen songot társít: „Reszkess [...] kuruc népség / reszkessetek talpasok / győzni hozzák Kádár Jánost / szovjet hernyótalpasok!”

Lokalitás és globalitás harmonikus újjászervezése („mutual reorganization of the local and the global”) napirenden van – a posztkoloniális elméletek s például Stuart Hall szerint is. A regionális és az univerzális kiegyenlítődő kölcsönösségére mutat rá Páskándi Géza, amikor kozmikus megerősítését, felboltozódását látja a vicinális vidékeknek, az otthonos kistájaknak, a meghitt tájhazáknak, a bensőséges szülőföldeknek: az égben. „Nézd csak a csillagterképeket! Bika! A földi istállóból felvitték az égbe. A földi istálló egy portán állt, a porta a faluban [...] Felvitték a falut, a vidéket, az égre. Kis Kutya, Nagy Kutya! Felvitték a házörzőket is! A vadászebeket! Nagy medve... Az erdőt, a sziklát! Nem tudsz úgy beszélni az égről, hogy közben ne a falut, ne a vidéket emlegetned, ne majort, ne tanyát, ne erdőt és mezőt” – hangzik egyik (Beckettet parafrázáló) abszurd drámájából. S más műveiből is: „a Mindenséghez, Univerzum-hoz, a végtelenhez képest maga a glóbusz is csupán parányi sár-provincia”; „A ’provincia’ a megmaradás egyik esélye, mint némely hálnak a holt-ág vagy öböl”; „Földünk is csupán provincia (és provinciális) az egyetemesnek mondott törvények uralma alatt. Nyelveink holmi diaszpórák a végtelenségnek keresztelt tér és idő hangjai közepette. Pánprovincializmusban élünk. Láthatjuk naponta”; az „egyetemeség és tájiség *egymásban* jelentkeznek”; „az egyetemes gyökerei is anyaföldben, hazaföldben nőnek, és nem a semmiben”; „nem lebegő gyökerek, hisz még azok is csak *helyi* vízben tudnak lebegni, ha élnek”. S így kerekedik ki az intim szülőhaza-szeretet teológiai-krisztológiai mélységű, magasztos himnusza: „áldassanak a szülőföldek, mert úgy szeretik a nyelvi hazát és úgy szeretik a nemzetek hazáját, a kerek világot, hogy egyszülött zseniális fiaikat adják neki és érette”. Az emberi minőségnek nincs tehát mérete; nincs központja és perifériája – csak mélysége és magassága. Bárhol születik: köt és emel. Köt és emel a bennünk levő – s a fölöttünk húzódó – értékekhez. Az ehhez a szellemkörhöz köthető idézetek sokasága pedig jelezni kívánta: nem biztos, hogy klasszikusaink, szellemóriásaink tanításainak revíziója lenne a mi legfőbb feladatunk. Lehet, hogy elég volna csak jól megérteni őket.

BERTHA ZOLTÁN (1955) Debrecenben élő irodalomtörténész, kritikus, a Károli Gáspár Református Egyetem docense. Számos tanulmánykötete és monográfiája (többek között Sütő Andrásról, Bálint Tiborról) a határon túli, erdélyi magyar irodalommal foglalkozik. Legutóbbi könyve: *Sorsmetszetek* (2012).